

lásától a magyar államiság — jóllehet összeszűkült keretek között való — újjászületéséig és megszilárdulásáig tart. A szerkezeti arányok lényegében összhangban vannak a kötet jellegével, csak a tizenöt éves háború eseményeinek az elbeszélését érezzük némileg rövidnek. Egyébként az elvárásoknak megfelelő, olvasmányosan megírt fejezetnek tartjuk Barta Gábor munkáját.

Összegzőképpen annyit mondhatunk az *Erdély története* első kötetének második feléről, hogy a helyenként óhatatlanul érzékelhető egyenetlenségek és vitára serkentő megállapítások ellenére korrekt hangvételő, gyakran igen jó színvonalú, régóta esedékes munkát kaptak kézbe az olvasók.

KORDÉ ZOLTÁN

Erdély története II.*

1606-TÓL 1830-IG

„Ebben az országban — mily fájdalom — azt lehet látni, hogy a férfiak a vetéshez a földet kapával lazítják fel és a már bevetett területet feleségüket befogva boronálják el” — panaszolta Rákóczi Zsigmond, Erdély frissen megválasztott fejedelme 1607. április 19-i levelében Habsburg Mátyás főhercegnek (1608—1619 között II. Mátyás néven magyar király). Egy későbbi fejedelem, Kemény János, század közepén keletkezett önéletírása pedig azt tanúsítja, hogy az ekkor elszenvedett pusztítás örökségét a vidék még évtizedekig nyögte: „nyoma máig is keservesen látszik az sok pusztta faluhelyek, templomok, kéményekből, mert... Erdélyben Székely Mózessel török, tatár, Mihály vajdával oláh, lengyel, Bastával német, vallón hadak egyszersmind (egy időben) benn voltak”.

Két évszázaddal később az utazó a hétköznapi nyugalomával találkozhat. Az 1821-ben erdélyi körutazásra induló Széchenyi István gróf tapasztalatai meglehetősen vegyesek: kedvező benyomásait diszsonáns jelenségek — elmaradott környezet, kicsinyes emberek — rontják le. De ő, aki előbb látta Európa sok távoli országát, mint a „két haza” keletibbi párját, már a táj szépségére, s az ott lakók jellemére is tud figyelmet fordítani. „Erdélyt azon országok közül, ahol jártam, nem hasonlíthatom össze mással, mint Sziciliával... — írja Naplójában. — Mindazokon, akiket Erdélyben megismertem, megfigyeltem, hogy az első pillanatra szívesen barátkozik velük az ember, mivel vendégszeretők... Jó, barátságos fogadtatást, spanyol eredetű lovakat — rossz borokat, rossz ételeket és fagyaltot találni majd minden erdélyi gavallérnál, s amit viselkedésükben a legvonzóbbnak találok, hogy az étel kínálatásával s a marasztalással nincsenek a vendég terhére.”

A „Basta szekere”, valamint a Széchenyi által megcsodált spanyol ménék és főúri fagyaltok közé eső két és negyed századot öleli fel az „Erdély története” II. kötete. Az időhatárok akár optimista szándékot is sugallhatnának: a szerzők igazolását, hogy a 17. század elején végső pusztulásra jutott kis ország bő kétszáz év múlva viszonylagos jólétben fogadhatta a látogatót. Erdély talpraállásának bemutatására azonban nem lett volna szükség ilyen tág keretekre: Habsburg-uralom alá jutása több mint száz évvel korábban biztosí-

* Szerkesztette Makkai László, Szász Zoltán.

totta belső békéjét és nyugalmát, mint ahová a II. kötet befejezése esik. Ugyanakkor a szerzők sem állítják, hogy ez a békesség értékében felért volna az ugyancsak ebben az időszakban elvesztett önálló államiság előnyeivel. Az „Erdély története” szerkezete egyértelműen jelzi, hogy az egyes kötetek korszakhatárainak kijelölését nem annyira a történelmi folyamatok, az események fontossága határozta meg, mint a terjedelmi arányok. Nemcsak az egyes fejezetek számozása folyamatos a három kötetben, de a lapszámozás is. (A második kötet a 617. laptól az 1185-ig tart.) E kényszer szülte tagolás kevésbé szerencsés következménye viszont az, hogy az 1606-i határ éppen derékba töri az önálló fejedelemség másfél évszázados történetét, míg 1830 a reformkor kezdetén jelez egyfajta bizonytalan elhatárolást.

A korszakolásnál aligha jelenthetett egyszerűbb kérdést a szerzők és szerkesztők számára a munka célkitűzésének meghatározása. Egy nyilatkozat szerint úgy akartak tudományos igényű összefoglalást közreadni, hogy az ugyanakkor olvasmányos is legyen: egyidejűleg népszerűsítse a tudomány eredményeit. A szokatlan vállalást a második kötet általában véve kielégíti. Ha akad is benne néhány (főleg gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozású) fejtegetés, amelyet a nem szakember olvasó alighanem olvasatlanul fog átlapozni, ez nem jelenti azt, hogy a politikatörténeti részekben kívül ne lennének benne olyan szemléletes körképek — műveltségéről és művészetéről, életmódról és viseletről — amelyek érdekességben vetekednek a legizgalmasabb események fordulataival. A tényeket eddig is ismerő olvasó ugyanakkor az okozati összefüggések feltárásában talál új eredményeket, új változatokat. Péter Katalin — a kötet első harmadának szerzője — például nem kerülheti el, hogy — az utóbbi évek nagy port felvert feltételezései után — alaposabban ki ne térjen a két Gábor fejedelem (Báthori és Bethlen) összehasonlítására. Bár a monográfia nem adhat teret a részletkérdések vitájának, bizonyítékaival mégis a két fejedelem szögesen ellentétes, s ezáltal elhamarkodott megítélésére is lehetőséget adó pályafutását igazolja: míg Báthori Gábor hatalomra jutása után egy ideig mind alattvalói, mind országa számára kedvező politikát folytatott, addig Bethlent — ha Báthorihoz hasonlóan neki is csak öt év uralkodás jutott volna — ma történelmünk legnépszerűtlenebb alakjai között tartanánk számon. A szerző cáfolja, hogy az erdélyiek szabados életmódja — mulatozásai, a főemberek feleségének elcsábítása — miatt fordultak volna szembe Báthorival: az erkölcsi vádakkal politikájának hibáit leplezték. Bár a korábbi népszerűtlenségét feledtetni tudó Bethlen eszközei sem mindig szimpatikusak, személyében „a cél nélkül hatalmaskodó helyét a hatalom tudatos építője foglalta el”.

A kötet második szerzője, Várkonyi Ágnes az önálló fejedelemség utolsó fél évszázadáról (1660—1711) ír, gondolatmenetében a központi helyet mégis az erdélyi államiság fenntartására, a török kiűzése utánra való átmentésére irányuló kísérleteknek szenteli. Széles nemzetközi körkép tárul elénk, amelyben „... pamfletek hangos érvei irányítják a kis fejedelemségre Európa figyelmét”, de amelyben a diplomácia bonyodalmai végül megghiúsítják az önállóság megőrzését. Sem a törökkel szövetkező Thököly, sem az európai garanciát kereső II. Rákóczi Ferenc reményei nem válnak be. A Habsburg-monarchia részévé váló Erdély sorsát Bécsből irányítják, az 1711—1830 közötti időszakot feldolgozó Trócsányi Zsolt számára a fontos döntések helyett a végrehajtás, a berendezkedés nem túl hálás ismertetése marad. A görögkeleti vallású románoknak a katolikusokkal való unióra ösztönzése, a határország szervezése körüli

bonyodalmak, a Madéfalván gyülekező székelyekkel való véres leszámolás okainak nyomon követése azonban e részekben is érdekes olvasmányt kínálnak.

Egy rövid ismertetés keretébe természetesen nem férhet bele a közel hat-száz lap terjedelmű munka minden érdekességének felsorolása. De még a vázlatos áttekintésből sem hiányozhat Péter Katalin találó jellemzéseinek dícsérete, amelyekből Bethlen Gábort, I. és II. Rákóczi Györgyöt emberközelből ismerhetjük meg. És bár a mindennapi élet, a hétköznapok kutatása ma fontos része a történeti feltárásnak, csak női szem lehetett képes a népi életmód vagy a „színes népi öltözködés” jellemvonásainak olyan részletekbe menő felismerésére, és női kéz olyan érzékletes bemutatására, mint amilyennel Péter Katalin munkájában találkozhatunk. Hasonlóan alapos ebből a szempontból Várkonyi Ágnes fejezete is. A nagypolitika terén nála Apafi fejedelem kevésbé csillogó tevékenységének gondos bemutatását értékelhetjük. A fejedelemség önállóságáért küzdő Thököly és II. Rákóczi Ferenc harcainak kimenetele közismert, a szerző mégis úgy tudja bemutatni a részleteket, hogy az olvasóban minduntalan ott kísért a feltételezés: milyen kevésen múlt, hogy a fejlemények nem alakulhattak kedvezőbbben Erdély jövőjére. Trócsányi Zsolt korszakára ebből a reményből már semmi sem marad. De találunk más figyelmeztető jelet: a Habsburg birodalomba való betagolódás szükségessé tette, hogy a fejedelemség eredményeit újra európai mércével mérjék. A függetlenség alatt elért politikai sikerek által elleplezett elmaradottság felszámolására türelmes építőmunka vált szükségessé. A koncepciózus politikusokat szerényebb befolyású, de széles látókörű tudósok, írók, művészek váltják fel: nekik kell a felvilágosodás szellemét közvetíteni, s ösztönözni alkalmazására.

Az önálló fejedelemség, majd a Habsburg-uralom kora így eleve eltérő értékelést kíván. Ezért sem kifogásolhatjuk, hogy a szerzők fejezeteikben eltérő szerkezeti felépítést alkalmaznak. Míg Péter Katalin és Várkonyi Ágnes a politikai történelem ismertetésével kezdik a rájuk bízott időszak tárgyalását, hogy majd onnan haladjanak a háttér felé, addig Trócsányi Zsolt a gazdasági-társadalmi viszonyokat ismerteti előbb, s csak ezután az eseményeket. Az eltérő módszernek mégis van egy nem szerencsés következménye. A korszak történetében kevésbé járatos olvasó így ugyanis anélkül ismerkedik meg a 17. század első felének küzdelmeivel, hogy tudná, milyen legyengült állapotban kényszerült rá Erdély az élethalálharcra. Csak a fejezet végén derülhet ki, hogy Báthori Gábor mennyire túlbecsülte erőforrásait, vagy hogy Bethlennek is engedékenyebbnek kellett lennie a törökökkel szemben, mintha ereje teljében lévő országot vett volna kormánypálcája alá. A Habsburg-tartományá süllyedt fejedelemség története ugyanakkor Trócsányi Zsolt elrendezésében kissé elszürkül. Az olvasó sokáig úgy vélheti, hogy nem is voltak kiemelkedő alakjai vagy olyan fordulópontjai, amelyeket érdemes lenne megemlíteni. Csak a II. József-féle politika, majd a 18. század végének reformmozgalma kap részletesebb ismertetést, hogy a századfordulót követő harminc év újra igen rövidre fogott áttekintésben részesüljön.

A szerkezet következtelenségével ellentétben kritikusan kell értékelnünk a kötet tartalmi aránytévésztéseit. A kétségtelenül jó szándékú, a negyedszázados békét jól kihasználó Apafi Mihályt Várkonyi Ágnes jellemzése alapján szinte Bethlen Gábor-formátumú fejedelemnek vélhetnénk, akinek minden lépését a tudatosság mozgatta. A hanyatló fejedelemség előtt álló lehetőségek ismertetése során ugyancsak Várkonyi Ágnes állítja be többször is úgy a helyzetet, mintha az elszenvedett kudarcot valamely szereplő elkésett helyzet-

felismerése vagy lépése okozta volna. A Habsburg-ellenes mozgalmak reménykedései közben is elhalványul a kedvezőlenebb alternatívák szükségszerűsége. A rendkívül alapos körképekből pedig mintha mégis kimaradt volna valami: a közvélemény, a köztudat ismertetése. A 17. század végére felvirágzó „transzszilvanizmus” ugyanis nemcsak a Rákóczi-szabadságharctól való idegenkedést hintette el, de az anyaországgal való egyesülést sem pártolta.

Erdély történetének neuralgikus pontja — amint ezt a kiadvány megjelenését követő román reagálások is megerősítik — úgy látszik, a lakosság nemzetiségi összetételének, illetve az egyes nemzetiségek szerepének értékelése marad. A II. kötet a politikában vezető szerepet játszó magyarok és szászok mellett nem feledkezik meg a románokról. A szerzők a külpolitikában mindig nagy súlyt fektetnek a két szomszédos román fejedelemséghez fűződő kapcsolatok alakulására, a belső viszonyok ábrázolásában külön alfejezetek szólnak a politikai életben súlytalanabb de számarányában jelentős románságról. A múlt román alakjai mindig eredeti névalakjukkal, s nem megmagyarított formával szerepelnek. A reális megközelítés persze megköveteli a sematikus képek cáfolatát. Trócsányi Zsolt tagadja, hogy a tartomány parasztságában a románok aránya magasabb lett volna, mint az összlakosságban elfoglalt helyük (1017. lap). Igaz, a román parasztság — kevés számú szabad elemtől eltekintve — zömében jobbágy, a „magyar földesúr—román jobbágy” szembeállítását mégsem tekinthető tendenciamentesnek.

A szokottnál differenciáltabban ábrázolják a szerzők a népmozgalmakat: a nagy pusztulásokat követő bevándorlások mellett figyelmeztetnek az időszakos kitelepülésekre is (a török kiűzése, illetve a Rákóczi-szabadságharc lezárása után). E differenciált ábrázolás azonban végső soron nem másítja meg eddigi ismereteinket a népesség változásáról: a románság számának folyamatos növekedéséről s a magyarok-szászok megfogyatkozásáról. Mindhárom szerző felbecsüli korszakában a népesség összetételét is. Péter Katalin a 16. század végén 31-33%-ra (731. l.), Várkonyi Ágnes a 17. század második felében 30-40%-ra (809. l.), Trócsányi Zsolt 1712—13-ban 34%-ra, 1760-ban 60%-ra (979. l.) teszi a románok arányát az összlakosságban. (A szászoké 8-12% között mozog, a magyaroké a 16. század végi 55%-ról 1760-ra 29%-ra süllyedt.) Az említett adatok azonban nincsenek egymás mellé állítva, így az olvasónak kell rádöbbennie, hogy a források és részfeldolgozások tanúbizonysága ellenére a kötet egy és egynegyed század alatt (16. század vége—1712) mégis változatlanul tekinti a románok arányát Erdély lakosságában, s csak a 18. században ismeri el számuk közel megduplázódását. Mivel a 18. századi adatok bizonyára pontosabbak, mint a korábbiak (ugyanakkor a tágas és elnéptelenedett Alföldre való kitelepülés megerősíti a magyarok megfogyatkozását a fejedelemségben), a szerkesztőknek jó lett volna a korábbi időszakra vonatkozó feltételezéseket felülvizsgáltatniuk a szerzőkkel (beleértve Barta Gábornak az I. kötet 510. lapján közölt, Péter Katalinével össze- csengő adatait is).

Még jobb lett volna persze, ha a szerzők még több, s mindenekelőtt modernebb részfeldolgozásra támaszkodva szűrhatték volna ki ellentmondásait. Ezek azonban sajnálatosan hiányoznak a legújabb történetírásból. Magyar kutatók nem juthatnak a helyi vonatkozású forrásanyaghoz (a kötet szerzőinek is meg kellett elégedniük a központi kormánysszervek Bécsben őrzött jelentéseivel, illetve a Magyar Országos Levéltárban található anyagával), a romániai történetírás — a román és magyar anyanyelvű kutatók tagadhatat-

lan eredményei ellenére — sajnálatosan kerüli ezt a kérdést. Pedig éppen a jelen monográfia tanúsítja, hogy mennyire szükséges lenne újabb adatok fel-tárása és megvitatása a két fél között.

Nem lehetne teljes ismertetésünk, ha befejezésül nem utalnánk a kiad-vány tetszetős kivitelezésére. A kötetet számos illusztráció díszíti, egy részü-ket — benne egy sorozat viseletábrázolást — színesben láthatjuk. A korabeli építészet vagy városképek legjellemzőbb darabjait ugyanakkor olyan múlt század végi vagy századfordulós fényképfelvételek mutatják be, amelyek — bár természetesen több száz évvel fiatalabbak a tárgyalt kornál — patinájuk-kal mégis egy elmúlt s visszahozhatatlan állapot hangulatát idézik az olvasóban.

IFJ. BARTA JÁNOS

Erdély története III.*

1830-TÓL NAPJAINKIG

A harmadik kötet két fejezetét hárman írták. Miskolczy Ambrus a két nyitófejezetet [IX. *Erdély a reformkorban (1830—1848)*; X. *Erdély a forrada-lomban és a szabadságharcban (1848—1849)*]; Szász Zoltán szerkesztő a kötet törzsét [XI. *Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849—1867)*; XII. *Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában*; XIII. *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867—1918)*; XIV. *Forradalmak és nemzeti moz-galmak a monarchia összeomlása után (1918—1919)*], Köpeczi Béla főszerkesz-tő pedig — mintegy pótolva egy hiányzó negyedik kötetet — az újabb kori fejlődést vizsgálta föl (XV. *Kitekintés: Erdély útja 1918 után*). A hozzánk leg-közelebb eső másfél évszázad története, az előző korszakokéhoz hasonlóan, túlnő a történeti Erdély lokális históriáján: az unió, a nemzetiségi kérdés ál-talánosabb összefüggései, a román törekvések hazai és külhoni kapcsolatai, mind-mind tágabb, a Kárpátok alkotta természetes történeti határokon is át-nyúló vizsgálatot igényeltek. A kapcsolattörténet nélkülözhetelenné teszi az Erdéllyel szomszédos, egykor szűkebb magyar honbeli megyékben és városok-ban végbemenő társadalmi-gazdasági, még inkább román nemzetiségi törek-vések számbavételét. Elvégre a „két testvérhazát” államjogi különállásuk ide-jén is szoros szálak fűzték egybe, ennek feloldása, a kétszeri unió után pedig jórészt azonos folyamatok zajlottak le, közös intézmények alakultak ki az egykor különálló területeken, Erdély társadalmi-gazdasági, nemzeti-nemzeti-ségi viszonyai így is tovább őriztek olyan helyi sajátosságokat, melyeket az archaikusabb viszonyokat bontogató kapitalizálódás sem tűntethetett el egy-könnyen. Mivel a határos északkelet-, kelet- és délkelet-magyarországi törvény-hatóságok Máramarostól Krassó-Szörényig Romániához kerültek, Erdéllyel való együtt tárgyalásuk természetes; inkább csak az zavaró, hogy *expressis verbis* nem szögeztetik le, s így az olvasó némi bizonytalanságban marad, hogy az „Erdélyre” vonatkozó statisztikai adatokat Romániának ezen nyugati peremvidékeire is kell-e érteni. A zárófejezet egésze azt sugallja, hogy igen.

A kötet érdemi része több mint hatszáz lap (1195—1829.); itt nyertek elhelyezést a mű egészére vonatkozó mutatók és jegyzékek is (1831—1945.). Az anyag bősége és a kérdések sokasága fölment a szokásos, az eredmények mégoly vázlatos bemutatásának kötelezettsége alól is. Noha mint alkot-

* Szerkesztette Szász Zoltán.